

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ

УДК 94(744)

ПОДІЇ 1708 РОКУ В УКРАЇНІ У ТВОРІ ЙОГАННА ВЕНДЕЛЯ БАРДІЛІ (переклад та коментарі Володимира Дятлова)

Перше видання книги Йоганна Венделя Барділі з такою характерною для раннього Модерну довгою назвою побачило світ 1730 року. Видавалося воно коштом автора як свого роду частина сімейної хроніки знатної родини герцогів Вюртемберзьких. Автор книги, скромний священик, навряд чи сподівався на великий успіх і популярність свого твору. Натомість на той час він був сприйнятий як цікава розповідь про романтичну й неординарну особистість вюртемберзького принца, якого полонила слава ще однієї непересічної постаті – шведського короля Карла XII, людини, котра вершила долю Європи на початку нового XVIII століття. У силу таких обставин описані у книзі події викликали інтерес не одного покоління читачів. Й до сьогодні твір Барділі залишається важливим історичним джерелом для вивчення подій першої чверті XVIII століття, в першу чергу Північної війни.

Йоганн Вендель Барділі народився 1676 року в Ройтлінгені. Навчався у Тюбінгенському університеті, де здобув ступінь магістра теології. Далі він вступає на службу до принца Максиміліана Емануеля Вюртемберзького (1669 – 1709), був у нього секретарем і духовником, а під час військових походів – польовим капеланом. Вюртемберзьке герцогство не належало до впливових німецьких князівств і територіальних держав. Однак постійне перебування поряд з принцом дозволило Барділі не просто стати свідком багатьох подій тогочасної Європи, а й перебувати у оточенні шведського короля й спостерігати за тим, що відбувалося безпосередньо у «головному штабі», в епіцентрі прийняття важливих політичних і військових рішень.

Значною мірою така можливість була пов'язана із особливим статусом, який мав принц при дворі Карла XII. Чотирнадцятирічним він залишив вюртемберзький двір і вступив до армії Карла XII, який на той час, у 1703 році, воював у Польщі. Незважаючи на юний вік, «маленький принц», як прозвали його в армії, брав участь у головних військових кампаніях шведського короля, показав свою хоробрість при взятті Торна, Ельбінга, Лемберга. Під час одного з походів сталася подія, яка забезпечила принцу входження до оточення короля, дружбу з ним і подальшу блискучу військову кар'єру. Під час переправи через річку Ертрінкена він врятував життя Карлу XII. Після мирного договору 1706 року принц на короткий час прибув до рідного Вюртемберга, а наступного року знову повернувся на службу до шведського короля і взяв участь у поході в Росію. У червні 1708 року був поранений, однак, незважаючи на це, брав участь у битві при Головчині (4 липня 1708 року). Пізніше принц стає полковником драгунського полку. В битві під Полтавою він потрапляє у полон, але досить швидко був звільнений. Під час повернення до Вюртемберга принц помер від хвороби в Дубно на Волині. Життєвий шлях принца є доволі характерним для представників європейської військової аристократії, які утверджувались на кар'єрному поприщі службою при королівських дворах великих держав.

Твір Барділі можна вважати різновидом родинних літописів, написаних у дусі панегіриків, що описували військові подвиги і достоїнства тих, кому були адресовані. Звичайно, він намагався докладно описувати перебування принца у походах, його хоробрість, військові здібності та заслуги перед королем. Натомість цей твір за своїм змістом виходить за межі такого жанру і являє собою широке історичне полотно, яке відображає ключові події тогочасної Європи. Крім того, автор часто зміщує акценти

з персони принца, його військових подвигів на розлогі огляди та оцінки того, що відбувалося в масштабах Європи. У даному випадку можна говорити про те, що Барділі виступає не лише свідком подій, а й істориком, який намагався вписати побачене у канву «великої» історичної епопеї свого часу. Не випадково, добре розуміючи значення і важливість описаних ним подій, він уже після першого видання твору в 1730 році видав окремою книгою розлоге доповнення про мандри принца від Полтави до Бендер. Широкий огляд подій, багата інформація про маловідомі для більшості європейців країни Східної Європи сприяли популярності книги і появі нових видань уже після смерті автора. Зокрема, у 1755 році побачило світ 9-е видання його книги. У сучасній історіографії книга Барділі розглядається як важливе історичне джерело для вивчення ранньої модерної європейської історії. Свідченням цього є новітні видання цього твору, активне використання матеріалів у наукових дослідженнях. Для українських дослідників твір Барділі цікавий перш за все описом драматичних подій, що відбувались на теренах гетьманської держави і мали доленосне значення для світової історії.

Історики зазвичай визначають твір Барділі як спогади. Французьке видання, зокрема, вийшло саме під такою назвою. Однак така жанрова характеристика потребує уточнення. Навіть сама назва книги починається старим німецьким словом *Weyland*, яке означає те, що відбулося, колишнє, старі часи, прожите, життєвий шлях людини. У даному перекладі усі ці значення об'єднані словом «історія». Справді, книга готувалася до видання у 1730 році, коли головного її героя вже не було серед живих, і, цілком зрозуміло, автор вніс меморіальний елемент у назву свого твору. Однак дані спогади як історичне джерело мають свою специфіку. Перш за все, автор був свідком подій, постійно перебував поряд з принцом і виконував секретарські функції, постійно вів записи у формі щоденника, мав доступ до окремих документів, які виходили безпосередньо із головного штабу шведської армії Карла XII. Зведені в єдину книгу описи походів принца зберігають хронологію подій у формі щоденних записів або записів за декілька днів, тижнів та місяців. Така структура свідчить про те, що у польових умовах Барділі не завжди міг вести повсякденні записи і робив огляди важливих подій за певний проміжок часу. Він описував свої враження від побаченого, намагався передати атмосферу, яка панувала в армії Карла XII.

Особливу увагу Барділі приділяв подіям, пов'язаним із гетьманом Мазепою. Таке ставлення до особистості гетьмана викликане розумінням автора важливості того, що відбувалося у той час на теренах України, його значенням для подальшої долі тогочасного світу. Він показує обізнаність у політичних і міжнародних відносинах, що склалися на початку XVIII століття у Європі, інтереси і позицію різних держав, задіяних у війні. У такому широкому контексті автор намагається осмислити політику Мазепи, його прагнення звільнити гетьманську державу від зазіхань московського царя. Барділі сам був свідком зустрічей Мазепи і Карла XII, їхніх перемовин. Водночас слід погодитися із думкою Т. Мацьківа про те, що він користувався також відомостями, почерпнутими із преси того часу¹.

Цінність являють також описи автора особливостей різних українських територій, зокрема тих, які він визначає як Сіверію та Україну. При цьому він дає різні визначення складових українських земель. Важливе значення має його опис України, яку він окреслює як територію Подніпров'я. Цікавими є відомості не лише про багатства цієї землі, а й про населення, козаків, які, за його словами, визначалися своєю волелюбністю, прагненням до незалежності.

Натомість хроніка Барділі як історичне джерело має цінність ще й у тому, що він дотримується принципу об'єктивності в описах подій, оскільки не пристає ні на бік шведів, ні козаків. При цьому він супроводжує описи подій своїми філософськими міркуваннями, які надавали літопису характер розлогого історичного твору з визначенням загальної політичної і військової картини сил у Європі.

У даній публікації дається переклад фрагмента книги Барділі від початку походу Карла XII в Росію й до червня 1709 року, коли армія шведського короля почала готуватися до генеральної зустрічі з російськими військами.

У перекладі збережено хронологію подій, яку дає автор, а також його рубрики, які виділені жирним шрифтом. Дати подій Барідлі дає за григоріанським календарем.

Переклад здійснено за виданням: Des Weyland durchl. Printzens Maximilian Emanuels etc. Reisen und Campagnen durch Teutschland in Polen, Lithauen, roth und weiss Reussland, Vohlynien, Severien und Ukraine. Worinnen nebst denen vielen seltenen Zufällen des Durchl. Printzens, die Staaten, Sittenen und Religionen dieser Völcker wie auch die Fruchtbarkeit und Beschaffenheit dieser Länder kurzlich beschrieben werden. Nebbst der Reissbeachreibung von Pultawa nach Bender. Stuttgart, auf Kosten des Autoris 1730.

1. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 – 1709. Мюнхен, 1988. С. 65.

Й. В. Барділі

Історія високодостойного принца Максиміліана Емануеля герцога Вюртемберзького тощо, полковника полку шведських драгунів, його походи і кампанії через Німеччину в Польщу, Литву, Червону і Білу Русь, Волинь, Северію і Україну. При цьому багато пригод достойного принца, держави, звичаї, нрави і релігії цих народів, а також з короткими описами багатств і занять [людей] цих земель. З описом при цьому походу від Полтави до Бендер.

15-го шведська армія поділилася на 3 колони¹.

Через брак провізії було вирішено за краще поділити армію; так, Сліпенбах² з 4000 чоловік пішов уперед, а решта 3 колонами рушила за ним. Головний штаб виступив у похід через Пальську (Palzka) до Мягова (Mückova). Тут також ворог вдався до спроби [атакувати] і напав на шведський обоз, однак із втратами 150 осіб і, повернувши одного майора 2-го полку шведських драгунів, вдало ретирувався.

20-го відбулося жорстке зіткнення з російською кавалерією.

Невдовзі після цього сталося дещо значніше. Руський генерал Баур³ з ворожою кавалерією влаштував засідку біля одного млина. Король послав туди лише своїх валахів і наказав, щоб вони не давали спокою ворожим калмикам доти, поки не почнеться наступ кавалерії, із якої він одразу взяв на себе 5-ий ескадрон, половиною якого командував особисто, іншою половиною він доручив командувати принцу. Вони обидва завзято ринулись на ворога, незважаючи на те, він був набагато сильнішим, тож вони часто були оточені великою масою і з великим натиском змушені були пробиватися. Принц під час наступу вдерся у середину ворожого корпусу, зіштовпав з ними впритул, однак у пилюці й куряві не можна було нічого розпізнати; він не звернув уваги на руського офіцера, який поскакав збоку нього, поклавши йому руку сказав: «Аллонс, за ними!», оскільки принц діяв вправно, він хутко прискакав до шведів, однак при наближенні цього [офіцера] пострілом було вбито. Однак усе обійшлося добре, оскільки він знову без ушкоджень міг приєднатися до шведів. **При цьому король опинився у небезпеці бути полоненим.** Після того, як навколо почалася безчесна рубка, у короля було вбито коня і якби не полковник Дальдорф, який пробився через калмиків та руських і не прийшов на допомогу, то йому було б дуже тяжко врятуватися, оскільки був оточений подвійним кільцем і запізно знову сів на коня, бо кожний діяв безпосередньо перед собою. Однак шведи так хоробро билися з руськими, що, навіть незважаючи на їхню більшість (їх було 10000 регулярних загонів і 5000 калмиків), змогли пробитися і не дали захопити тилове забезпечення; у той час, коли вони були на полі і відбивали ворога, могли побачити новоприбулих, котрі дали надію. Нарешті настала справжня радість. Однак як тільки вони, як і ми, перелаштувалися, вони відступили і дозволили шведам вправитися. Король втратив у цій [битві] 50 чоловік і два генерал-адютанти, які мали донести накази до прибулих полків, вони загинули по дорозі від калмиків. **Руські повністю спустошували свої землі до Тарчина (Tarschin).** Ворог почав, як того і хотів, заволокати шведський фланг і всупереч усьому пішов на Тарчин до московського кордону, або власне до руських

земель; робилися пастки, їх проривали і переслідували пішки ворога до Смоленська, до якого цар до цього увірвався, отож тут також, як у власних землях, нічого не залишали, а покидали повністю випалену землю.

Генерал Лагеркрона⁴ вирушає із 6000 чоловік до Сіверії.

Однак король мав зовсім інші наміри, які впродовж маршу від Могильова і досі пір трималися у секреті. Потім не встигли й оглянутися, як він відрядив генерал-майора Лагеркрона, на скритність якого він у даному випадку особливо розраховував; король постарався і наказав йому з 6000 чоловік, які йшли до цього в авангарді маршу, направитися саме до Сіверії, як можна швидше пробиватися туди лісом з тим, щоб зайняти кращі і зручніші місця (**1708, вересень. Наступ на Сіверію**).

Причиною того є Мазепа. 25-го. Привід для цього [повороту] дав Мазепа, козацький військовий вождь. Тривалий час він був дуже невдоволений патронатом царя і вирішив при цьому повністю звільнитися від нього й перейти зі своїм народом на бік Карла й тим самим пристати до Станіславської партії⁵, оскільки він уже до цього неодноразово шукав дружби з королем і пропонував свою службу. Натомість, якщо раніше на ці пропозиції щодо послуг цього військового вождя мало звертали уваги, то на цей час нагода скористатися його послугами здавалася винятково прийнятною, до неї можна було пристати, оскільки він міг на той час не тільки зміцнити шведську армію великою кількістю людей (він мав на той час 20000 чоловік), а й тим, що його земля могла, перш за все, бути в нагоді, щоб шведський солдат міг краще підготуватися до генеральної зустрічі, крім того, в Україні, у благодатній і надзвичайно забезпеченій провіантом землі, можна було поповнити усе необхідне, не кажучи вже про те, що далі перед ними відкривалася ворожа країна, при цьому сподівалися забезпечити кращі комунікації зі Станіславом і Польщею.

У цьому було стільки переваг, що нерозумно було б не скористатися ними, до того ж Карл також не мав ніяких далеких міркувань, усе це варто було одразу прийняти, хоча він це настільки ретельно приховував, що не все одразу можна було узнати до того, поки не настав марш-раут до цієї місцевості.

Король дає Левенгаупту⁶ [настанови] щодо України. Натомість, коли слабим людям дають найкращі і найрозумніші пропозиції, коли такі ще й не від сильної руки передаються [далі], то часто такі державні засоби сприяють лише шкоді [в той час], коли над нами тяжіє руїна; те, що усі ці добрі міркування допомогли не чим іншим, як тим, що тривалий час вони жили в пусті сподівання, а між тим у повсякденних нещастях потрібно було мати багато терпіння, хоча врешті-решт це обернулося тим, що ласий шмат було втрачено, оскільки [виявилось], що ганялися за тінню. Оскільки Левенгаупт повинен був привести у кращий стан змотану армію, сталося так, що через таку віддаленість від нього її втратили, то сподівалися на те, що в Україні вже матимуть кращі позиції, про які ми невдовзі мали дізнатися. **1708, жовтень.** Однак, оскільки це заздалегідь не можна було передбачити, король спробував прийняти загальний план, поспішати за посланою ним уперед армією Лагеркрона й пройшов маршем 16 миль назад знову здебільшого через ті яруги, які він за декілька днів до цього пройшов.

Для того, щоб випередити ворога, він пішов маршем настільки швидко, що щоденно, незважаючи на нестачу хліба, вина, пива, сала, горілки і на хвороби, долав від 4, 5 до 6 миль. **3-го** у Кричові (Kričov) він знайшов цілком достатню кількість сала і горілки, однак армія далі не могла швидко просуватися. Марш проходив через суцільний ліс, в якому дуже перешкоджали численні завали і болота. Оскільки обоз не міг слідувати в усіх місцях, король взяв частину інфантерії з собою і пішов разом з принцом уперед, обозу він наказав слідувати якомога швидше за ним. 3 жовтня досягли нарешті кінця лісу, вийшли на кордон Сіверії, поблизу Нівно, після цього промаршували за весь день 8 миль. **Кордон Сіверії.** Принц мав достатньо часу, однак цей марш припав на поганий день, внаслідок чого він не міг досягти найменшого і змушений був відпочити. Він змушений був їсти сухий і черствий хліб, який він не міг угризти; ні вино, ні пиво не були доставлені, тож у полках не можна було

прийняти Святе Причастя; горілку він не міг пити й змушений був тривалий час задовольнятися сільською їжею. **Земля Сіверії багата.** Виявилось, що у цій Сіверії виключно плодюча і багата земля, прекрасні великі села і міста і умови такі, що армія могла б цілком розташуватися, однак міста були закриті або руськими, або місцеві мешканці самі вже укріпилися в них й не думали їх віддавати; шведи, котрі зазнавали лише нещастя поблизу них, займалися, однак, зі своїми витязями тим, що здобували запаси [продовольства] кулаками за їхніми стінами, куди їх не пускали. Села були залишені й повністю спустошені. Знаходили лише фураж для коней, усе інше мешканці поховали.

Руські йдуть попереду шведів в усіх місцях. Після того, як перші наміри зазнали невдачі, це спонукало людей до оренди й взяття землі у посесію. Невдовзі руські дізналися про марш-наступ короля через Круїзво і вже до цього знали, що Мазепа був дуже незадоволений існуючим обходженням [з ним] і більше не бажає виконувати накази, то вони швидко здогадалися, як це може відбитися на них; шведи пішли найближчим шляхом з вірним провідником; оскільки Лагеркрона збився з дороги, то король в Костенічах (Kofzeniyе), де він за домовленістю мав зустрітися з ним, прийшов раніше нього. Хотілося таким чином не втрачати, як раніше, щасливої нагоди просуватися далі. Звідси пішли полишеною землею. Левенгаупт декілька разів зазнавав утрат, цар також задумав увесь свій наступ спрямувати туди з тим, щоб повністю знищити шведські тили, що також завдавало б невідновленої шкоди шведам.

3-го цар пішов на Левенгаупта і розбив його біля Лісної.

Як тільки цар отримав відомості про те, що Левенгаупт зі своїм корпусом уже розташувався біля Дніпра, то зважив на те, що у шведів і у нього багато чого залежить від сприяння або перешкоджання їхнім комунікаціям, тож він дозволив королю лише стежити за кількома полками, однак сам він з великими силами разом з принцом Дармштадтським⁷, князем Меншиковим, генералами Пфлугом⁸, Бауром та ін. йшов весь час з флангу на Левенгаупта, поки не змусив його до битви, в якій він, незважаючи на те, що ворожі сили переважали його, зміг знайти за можливе і одразу в повному порядку при наближенні дав наказ прийняти баталію; вони дуже рішуче напали і у двогодинній битві ворожому лівому флангу [ворога] завдали стільки клопоту, що цар змушений був його поповнити новими силами, при цьому шведи, оскільки вони побачили, що не можна влаштувати ніякої пастки, у повному порядку відступили назад до своїх возів і трохи перепочили, коли ворог також, хоча у них виникли переваги, оскільки цар хотів почекати без артилерії, яка була віддалена. Однак після того, як вона прибула і примкнула до лівого флангу, він знову пішов у новий [наступ] і на цей раз з такою завзятістю, що руські вдерлися навіть у середину шведських возів, з-за яких шведи, однак, з невірогідною хоробрістю відбивалися і робили настільки тривалі прориви, аж доки не настала повна темрява, в якій нічого не можна було розібрати. За цих обставин Левенгаупт переконався, що наміри ворога цілком полягають у тому, що, якщо нічого не зміниться, знищити повністю їх, тому він наказав цілу ніч тримати своїх людей під зброєю; навпаки, з його вже достатньо ослабленим корпусом неможливо нападати без надії заволодіти тилом, який ворог має в достатку, цьому заважати, він спробував при цьому на загальній раді прийняти [рішення], решту своїх людей відправити на підтримку служб короля. З тим, щоб здійснити цю небезпечну справу, він наказав запалити багато вогнищ біля своїх возів, зібрав решту інфантерії, скільки міг, на обозних коней і вирушив уночі якомога тихше зі свого табору і залишив на милість ворога хворих і поранених, які не могли йти далі разом з возами.

Уранці, коли цар знайшов табір залишеним, він наказав генералу Пфлугу з 3000 чоловік кінноти, гренадерів і драгунів наздогнати їх, а вони були біля Пропойська; інфантерію знайшли без коней на церковному дворі, а більшу частину, оскільки вони не хотіли нічого віддавати, замаскували, так що Левенгаупт не зміг привести до свого короля навіть половини свого корпусу, який мав становити 12000 чоловік з амуніцією і провіантом, що було значним підкріпленням. Легко собі уявити, наскільки сумно це звучало у вухах короля і його змотаної армії, наскільки тихо, мало

і пошепки говорили про це серед шведів при наближенні сюди доброго Левенгаупта.

1708, жовтень. У цій перемозі цілком тріумфував цар. Однак, незважаючи на те, що цар у цій акції втратив чимало хоробрих людей, зокрема принца Дармштадтського, що знижувало бажані переваги, тим не менше він уже тріумфував у повній надії, що підніме ще більший камінь. Справа про ці прославлені обставини дійшла до іноземних дворів: особливо сильний тиск від окремих [держав] був на Польщу, проти станіславської партії, король Август⁹ отримав нові запрошення знову йти проти Польщі; навіть такому всемогутньому королю Карлу одночасно були запропоновані милість і мир.

Однак Карл не став малодушним. Навіть за цих обставин цей государ не став малодушним, а міцно тримався своїх намірів, оскільки він був цілком впевнений, що при цій перемозі ворога не слід втрачати віри, не вагатися, а діяти ще рішучіше, ніж раніше, з тим, щоб крок за кроком оговтатися від поразки. Левенгауптіям він наказав через відсутність обозу роздати намети і вози іншим полкам, при цьому сталося, що в окремих полках було 2 полковники, 2 старші лейтенанти і 2 майори.

Розташувалися 300 драгунів і приблизно 1000 сіверських селян в одному маленькому містечку Мглін (Mlin) неподалік від шведської штабквартири. Король послав 500 чоловік туди, розвідати місцевість, їх, однак спіткало нещастя і з втратами вони повернулися назад, через що він так роздратувався, що **(12-го)** разом з принцом наступного дня сам вирушив туди переслідувати ворога. Однак той уже з усіма мішками і пакунками вночі пішов звідти і нічого, крім незначної кількості провіанту, не залишив.

Оскільки ця місцевість була біля лісу, то король заради кращого забезпечення захотів піти через (Skalohoff), Рухов (Rukov) і Осколков (Skalxov) у землі до Стародубу. **Стародуб.** Тут відкривалась хоча й благословенна природа, однак земля цілком полишена людьми зі скотиною і скарбом. Хоча й вона була не дуже заселена, міста і села були дуже рідко, й один від одного віддалені, однак дещо більшими, так що тут часто зустрічалось від 2 до 300 будинків. Однак було зібрано запасів так мало, а нестача худоби мало цьому допомагала, отож деякі шляхетні мужі змушені були жувати траву. Марш просувався, однак, вперед на Новгород, який називався Сіверським, на відміну від Новгорода, який розташований на кордоні з Ліфляндією. **1708, листопад.** Генерал Кройц пішов з кількох полками вперед, сподіваючись випередити руських у цьому місті. **3-го.** Але це гніздо встигли дуже добре укріпити, перш ніж прийшли шведи. Тим не менше король потужним маршем просунувся сюди, не без того, що взяти це місто, так що зовні шведські валахи перед ним вступали у сутичку з ворожими групами, тому він пішов поза містом далі на Горки.

5-го прибула депутація від Мазепи, 6-го він прибув сам. Однак у цей час прибула власна депутація Мазепи і повідомила, що їхній гетьман у дорозі, зі своїми козаками прибуде до короля і проситиме у нього патронату; наступного дня він прибув сюди у супроводі 1500 козаків. Хоча й він думав привести королю увесь корпус козаків, для чого врешті-решт з ними усіма переправився через Десну. Проте, коли він тут розкрив старшині свої плани, які він до цього ретельно приховував, то більшість йому почала заперечувати, і він цілком резонно при такому розкладі справ не міг у подальшому розраховувати на безпеку від Москви і змушений був дочекатися, поки усі інші, крім меншості, що залишалася з ним, не переправляться через Десну. Однак цей старий, якого радо зустріли шведи, вже мало міг сам зарадити у справі, і він давав більше надій, ніж міг дати корисного.

Мазепа від народження польський шляхтич, який мешкав недалеко від Білої Церкви, в Мазепах, звідки походить його ім'я. В молоді роки він був камер-пажем при польському дворі, потім під час повстання, яке влаштували запорозькі козаки проти Польщі, був узятий у полон, оскільки він пристав до польського гетьмана, щоб зберегти своє майно, і був доставлений до козацького військового вождя у Батурин. При цьому він свою особу настільки показав удамо, в результаті чого одержував різні посади при дворі, згодом став таємним секретарем у всіх аферах військового вождя і нарешті став генерал-лейтенантом у козаків. Однак після того, як згаданий

військовий вождь (як думають деякі, завдяки скаргам Мазепи) сам потрапив у немилість царя і був відправлений до Сибіру, козаки одностайно обрали його своїм гетьманом, тобто військовим вождем. Він був одружений, мав доньку, яка, однак, померла. Його син по сестрі, за прізвиськом Войнаровський, який вважався майбутнім спадкоємцем, слідував за ним до Бендер, однак також багато натерпівся, оскільки він врешті-решт зазнав репресій з боку царя. Мазепа був особою непривабливої зовнішності, худорлявий, невисокий, голова повна морлоків, або по-польськи плетінок. Однак, незважаючи на свій вік (тоді йому було за 60), показував свій гарячий дух і добрий розум. Його приїзд відбувався у повній тиші: перед собою він мав срібний посох, позаду кінний шлейф.

Після прибуття цього військового вождя впродовж двох днів король зі штаб-квартирою перебував на місці і радився з ним про сучасні справи. Мовою, якою вони користувалися, була латина, оскільки він цілком готовий був до цього, так як зазвичай мав спілкуватися з поляками, прості козаки її не знали. **10-го марш до Десни.** Після цього наблизилися до річки Десна, по той бік якої розташувався ворог, обговорювали [питання] про те, яким чином робити переправу. Король і принц були першими, котрі з генералом Шпаренсом¹⁰ прибули туди з тим, щоб з'ясувати рекогносцировку ворога й одразу визначити [місця] наведення мостів. Потім було так, що Карл вирішив, незважаючи на втрати, які він поніс в Левенгауптській акції, переслідувати ворога через гори, рівнини, через усі ліси, кущі і болота так довго, поки він не зробить зупинку.

Шведська армія форсувала Десну: 15-го. Відтепер можна було навести мости, 700 чоловік на плотах створили плацдарм на тому боці, який, на щастя, залишився непоміченим ворожими силами, тож мости було покладено без перешкод, і армія переправилась. Одразу після переходу Мазепи відбувся похід руських на Батурин з намаганням захопити столицю і резиденцію цього головного вождя; король однак мав намір врятувати її, відправився маршем туди так швидко, наскільки міг з тим, щоб відбити їх, однак перед прибуттям отримав повідомлення, що там уже відбувся штурм, усе там було знищено і поряд із 30 млинами, які були побудовані на Сеймі перед містом, усе повністю спалено і захоплено, тож перед добрими шведами відкрилася сумна картина, яку вони нещодавно самі пережили.

Король пішов через Короп (Korub) до Атюші (Atiuscha), де люди зібралися разом й, оскільки він наблизився до їхнього села, на знак дружби принесли паляницю хліба і трохи солі. **21-го** проте він пішов далі і розташувався біля Городища (Herodiske) й очікував там інші полки, які дефілювали через Сейм і наблизились до власне України, яка простерлась далі від двох князівств Северії і Чернігова¹¹.

Україна. Україна, так зазвичай називають певний кордон, й ще тому, що вона утворює кордон і розділення між Польщею і Татарією. Вона охоплює за загальним рахунком 70 миль довжиною й 25 шириною. Одна частина лежить по цей бік Дніпра. Друга – по інший. Мешканців зазвичай називають козаками. Вони прагнуть бути вільним народом, не підпорядковуватися ні Польщі, ні Москві, й постійно борються за свої привілеї і права, тому це серед іншого є причиною того, що Мазепа пристав до шведської партії, оскільки згадані вольності їхньої країни знову були обкладені з боку Москви різного роду тягарями і постанями. Однак, оскільки вони самі не могли захиститися від могутніх своїх сусідів, вони ставали або під польський, або московський захист, а оскільки вони тоді вже тривалий час до цього перебували під царською протекцією й під знаком їхньої субмісії щорічно поставляли свої певні подарунки. Між іншим вони добре послужилися Польщі і проти нападів турків. Однак у них є різні види: одні живуть у містах і селах й існують за рахунок хліборобства, інші живуть у шатрах на Дніпрі й годуються полюванням і риболовлю, деякі мешкають на острові на Борисфені¹² і годуються від розбою, який вони здійснюють аж до Чорного моря. Серед них є тип, який зветься запорожцями: ці не мають ніяких жінок, гуртуються із різного біглого люду різних націй, а частково з людей, які змушені були втікати із своєї землі із-за скоєних злочинів. Вони підпорядковуються одному військовому начальнику, якого вони називають також гетьманом й обирають із свого середови-

ща, однак **не пер вота**¹³, а або криком, або шапками, які вони кидають на кандидата або догори. Решта козаків обирають свого гетьмана у церквах або одразу після його смерті, або сходження попереднього. Той має у своєму підпорядкуванні полковників, серед яких кожен команду 1000 чоловік: тому головний вождь цілком спроможний виступити в похід зі 100000. Там, де він пересувається або розташовується, за ним носять його кінський хвіст, прикріплений на довгій палиці, або ставлять його перед місцем розташування. Одразу після того, як його збирають і переносять, то всі сідають на коней і слідує за ним, оскільки де він, то там мусить бути гетьман. Запорозькі служать тим, хто пропонує, за гроші, так як вони також прислужилися королю.

Це чудова земля. Земля, яку називають Україною, виключно плодюча і приносить великий урожай зернових, які вони не в змозі зберігати, так що значну частину його використовують для горілки, якої вони не тільки великі любителі, а й виробляють у великій кількості. Трави тучні, високі і настільки придатні до сіна, що вони не вбирають їх, а складають на полі у великі кагати і за допомогою їх забезпечують свої кінські заводи. Цей надлишок пов'язаний з тим, що земля тут від природи плодюча і не сильно заселена, тому народ цієї країни з давніх часів не дуже мешкав у будинках, а займався розбоєм і жив за рахунок нальотів, тоді ж вони одержали ім'я козак, який означає нальотчик, тільки потім вони почали будувати будинки і стали ослими. Завдяки цьому багатству вони вигодовують сильних коней, які впродовж **6-7 років зими** і літа залишають на полі і лише потім тільки ловлять їх і поступово закривають їх у загони і під сідло. Вівці і бики тут надзвичайно прекрасні і жирні і через це вони дуже дешеві, так можна прекрасного жирного бика в декілька центнерів купити менш ніж за 5 талерів, а вівцю за 18 крейцерів наших грошей. Найжирнішим у овець і баранів є хвіст, шириною з долоню. Виноград тут не росте, тому вино вони доставляють із Татарії або із Угорщини, тому його тут дуже рідко знаходять. Їхнім звичайним напоєм є пиво, квас і горілка. Будинки низькі й з дерева, також і їх стіни. Міста облаштовані палісадами і кюветами. У цій країні король тримає свою армію, яка йому дуже потрібна, і перебуває весь час у стані боєздатності з тим, щоб ворог не міг би зненацька напасти.

Тому ця країна, про яку сказано [вище], дуже безмежна і незаселена, отож полки в тих місцях дислокації віддалені один від одного і розподілені таким чином, що територіями не можна легко керувати, і кожен може сам себе забезпечити. **1708, листопад.** Коли він [король] прийшов сюди, то сила ворога щоденно збільшувалась, однак шведські [війська] змушені були діяти у вузьких межах так, що або зовсім, або лише трохи відбувалося постачання, земля не могла забезпечити продовольства і запасів стільки, скільки було необхідно. Між тим, відбувалося так багато подій і вимагалось багато необхідного. Король, між тим, просувався, як тільки запаси закінчувались, усе далі в [українську] землю, однак марші були надзвичайно обтяжливо довгими, внаслідок чого часто впродовж дня не можна було побачити жодного села або заселеного місця для того, щоб поїсти і відпочити; потім король зі штаб-квартирою пройшов від Городища на Голінку за один день чотири добрих милі: далі від Голінки (Holunra) на Дмитрівку (Mitruska) знову чотири милі, і від Дмитрівки на Ромни (Rumne), маленьке містечко, 5 миль. Деякі міста, де передбачалось розташуватися, були спустошені і залишені ворогом; полковники Тауб і Дюкер змушені були тривалий час перебувати у передмісті й обмежитися допомогою цього місця, поки вони під керівництвом генерал-майора Шпарренса відбивали 6 полків і були боєздатними доти, поки ворога повністю вигнали із міста. Однак це відбулось не без втрат, оскільки руські не тільки переслідували шведський обоз, а й 20 возів знищили, а також із зухвалістю напали на 2 шведські ескадрони із передмістя і вбили понад 40 хворих, при цьому вони втратили понад 400 чоловік.

Грудень, 1708. У таких умовах стали у грудні на зимові квартири, які були такими ж короткими, як і неспокійними, оскільки ворог швидко опинявся тут, настільки ж швидко нападав, так що змушені були постійно перебувати зі зброєю і готовими до захисту, й жодного місяця не знали спокою; хоча спробували відводити душу тим, що спалювали деякі місця на ворожому прикордонні й тим самим покращувати своє

перебування. Однак це не могло довго тривати, оскільки вони мали дуже багато територій, які були закритими, й звідти вони завдавали шкоди шведам. До того ж зимовий холод для них не був страшним, тож вони діяли не тільки в середині [тих територій]. Вони захопили у цей час знамениту фортецю Білу Церкву стратегічного значення і там завдали шкоди Мазепі вартістю в 2 мільйони. Тому його величезні багатства були втрачені. Часто гуртувалися селяни і швидко там завдавали шкоди. Хоча селян жорстоко карали і спалювали, однак шведські втрати анітрохи не зменшувалися. Старший лейтенант Функ пройшов з 500 кіньми углиб ворожої землі, зробив усе, що можна було зробити у відповідь, розбив в Терсі (Терсу) 1000 ворожих козаків. Спалив місто, для того люди мали страх, таке він зробив також у Дригайлові (Drihallovv).

11-го. Між тим король видав маніфест, написаний повністю латинською мовою, датований 27 листопада цього року, про вихід із цих земель; причина його рішення полягала у московських кордонах, а особливо з тим, щоб відвернути козаків від руських і привернути їх до себе, водночас створити кращу думку серед народу про нього.

Ефект від цього маніфесту, як це завжди буває від написаного, виявився таким, що не виправдав надій, а козаки залишилися на боці руських, тож Москва весь час завдяки їм залишалася і ставала міцнішою; шведи, однак, від них ще більше віддалилися, для них було більш прийнятним знову захищати руську владу, коли цар погрожував помститися. **Гадяч атакується.** Щонайменше руські залишалися кращою думкою, а шведи зустріли жорстоку зиму у більшості місць, вони пішли у наступ великою силою перед Гадячем, містом, до якого полковник Дальдорф з двома полками прийшов на зимові квартири. Оскільки полковник виявився рішучим, хоча руки його були розв'язані стримати силу ворога, до того ж важко було довго перебувати в очікуванні, оскільки ворог весь час здійснював нові осади, які він вже багато разів, навіть дуже часто репозирував. Коли король отримав відомості, він разом з принцом і гвардією рушив у похід, Дакерлу з декількома ескадронами драгунів відбили те місто, і він вирішив там зробити штаб-квартиру. За 3 милі від Ромнів йому зустрівся ворожий загін, з якого 40 було знищено, решту переслідували, при цьому принц виявився на межі життя, оскільки один [підступив] ззаду й наніс удар йому в голову, так що, як би він не так мужньо зустрів небезпеку і не пом'якшив удар, то це коштувало б йому життя.

Решта цього загону втекла у напрямку Гадяча, прийшла звістка про марш короля, і це стало причиною того, що ворог перед містом мав час для того, щоб у передмістях спалити багаті запаси та фураж і зникнути. **30-го.** Між тим король видав наказ привести всю армію у похідний стан і забезпечити шлях для обозу до Гадяча. **31-го великий мороз.** Однак оскільки в цьому поході у всій Європі настали великі холоди і маса возів та людей стовпилась перед містом, яке мало тільки одні ворота, тож більша частина від 3 до 4 днів змушена була залишатися під відкритим небом перед ворітьми, то тут були понесені великі втрати, не менше, ніж від баталії, натомість більше 1000 не замерзли, однак швидко не змогли стати боєздатними; тому не було нікого такого, у кого не були б пошкодженими носи, руки, вуха, ноги або інші члени тіла; король і принц самі не змогли запобігти цього: король відчував наслідки переохолодження носа, принц – ніг. Мертвих, що замерзли перед ворітьми, зовсім білими ввозили на санях у місто; вартові вмирили сидячи на конях або стоячи; жодного будинку у Гадячі не було такого, що не виглядав як справжній шпиталь, де на лавах і під ними лежали пацієнти так, що ледь можна було пройти у тих покоях, деякі впадали в галюцинації від сильного жару, деякі вмирили сидячи. Більшість завдавали собі шкоди тим, що швидко переміщувались з холоду в теплі кімнати: навпаки, ті, які перед цим розтирала снігом свої члени, виліковувалися, як це зробили король і принц. Однак багато хто не зміг скористатися цим засобом; дехто зміг нагріти свої заморожені члени снігом; багато хто був не здатний розтерти снігом свої відморожені руки. При цьому багато пошкоджень були невиліковними, тож змушені були ампутувати члени тіла. За такого холоду мали такий експеримент вживати квінтеффенц без вина і пива. Вжити декілька чашок татарського вина і трохи пива: усе це наносили на поверхню обморожених частин тіла, а частину вживали всередину, отож, якщо бочонок всередину прийняти справжнього вина і квінтеффенц від пива звідти виливається.

2-го січня 1709 р. Незважаючи на те, що небо, земля і повітря були настільки вороже налаштовані, змушені були продовжити далі похід і пересування короля, то він у такий холод рушив з полками на Езінкова і звідти на Веприк, який був зайнятий руськими, від них вимагалось під погрозами, якщо комендант не здасться, то змушені будуть взяти це місце силою, а він накаже його порубати. Однак, коли цей час для роздумів, який було надано, стік, королю також вистачило [часу] для обмірковування, він наказав штурмувати це місце, однак із втратами: 3 офіцерів і багато рядових було вбито. Принц одержав [поранення] пострілом через рукав плаття, а граф Реншельд¹⁴ – важку контузію у живіт. Уночі комендант відмовився від дискретії заради збереження життя, у результаті чого король затримався на чверть години із штурмом, оскільки він ніяких поранень не отримав. Гарнізон разом із містянами і селянами стали військовими полоненими. Їх було загалом 1140 осіб. Місто було спалено; у такий спосіб король отримав сатисфакцію від міста за значні втрати. **17-го.** Звідси він знову пішов назад до Езінкови і наказав полковнику Дюкеру з 2000 коней виступити проти 7 ворожих полків. Від нього він отримав повідомлення, що вони мають стояти неподалік. Дюкер вдало покарав їх, атакував, убив 100 і захопив обоз із 1000 коней. Місце, де вони перебували, він спалив і повернувся назад.

Принц одержав повні повноваження полковника. Нарешті для принца настав довгоочікуваний щасливий день, який задовольнив його бажання. Оскільки він не міг бути задоволеним тим, що мав постійно бути поряд з королем, навіть сидіти без діла, мати прекрасну нагоду брати участь у більшості акцій, учив тішитися лише тим, що король мав надзвичайну милість і любов до нього й до певного часу затримував його, так що він не отримав жодної справжньої посади командира над одним або декількома полками, хто б не командував, усі вбачали в цьому перевагу, усі таких більше поважали й хотіли отримати місце полковника. Так сталася нарешті okazія відсторонити старшого лейтенанта Врангеля й okazія сатисфакції. Той небезпечно поскакав зі своїм шталмайстром і парєю слуг та одним провідником до міста, розташованого неподалік від його квартири, для того, щоб провести рекогносцировку, однак був атакований ворогом, його було вбито разом зі слугою кулею з фальконета, який поскакав за ним за сніговими слідами, шталмайстру прострелено руку. Той перебував товаришем [командира] драгунського полку, до того часу, як шеф командував і після смерті того полк став вакантним, деякі поскакали за ним, він мав сам поговорити з королем і переконатися в цьому, він мав безпомилково вимагати, тому що вони мусили переконатися щодо принца, чи прийме він призначення та призначить на місце полковника. Хоча він до зустрічі не міг вирішити, то він мав узяти до уваги і говорити про це з королем. Той мав бажання і необхідність бачити принца, одразу милостиво і тепло наказав надати усі повноваження, які він одержав перед цим, однак він хотів вручити йому особисто. Він прийняв їх, проте тримав у себе як знаки уваги до принца, як турботу, оскільки багато хто вважав, що посади полковника принцу замало. Принц скоро одержав багато шуму і не відпускався королем для того, щоб бути на місці, оскільки той чітко не давав знати. Нарешті він пішов разом з королем до Опушної, де зустріли 10 ворожих полків під командуванням генерала Шомбурга¹⁵: той ретирувався з самого початку всіма порядками, однак осів перед містом. **7-го.** Король мав лише 5 полків біля себе, однак атакував їх, вони репозитувалися, і взяв у полон 100 полонених. Звідти король заглибився у московські кордони, при цьому мав різні жорсткі контрудари, особливо біля Краснокута, де смолянці втратили багато людей разом із своїми багажем; спалено 30 міст та сіл і повернулись назад. Король у цій експедиції зрозумів, він передав принцу у Кур[ляндії], в Росії, повноваження, які шведською мовою звучали так:

Ми Карл милістю Божою ...

Принц складає присягу своєму полку. Після прийому і відповідної покірної подяки принц попрощався з двором і прибув до свого полку, який на той час розташовувався за 5 миль від королівської штаб-квартири біля Девкалунки (Duekalunka). **1709, березень. Приймає власне господарство.** Принц був задоволений такими змінами, які однак супроводжувалися ускладненнями, пов'язаними з облаштуванням

власного господарства, яке потрібно було мати, хоча й з огляду на нестачі, які виникли у нових [обставинах]. Король спробував задовольнити принца, видав йому 10000 талерів монет сріблом (як шведи говорили: для відмінності від мідних монет), талер на наші гроші: 16 імперських грошей або 12 баценів¹⁶ коштувало 8000 гульденів, поряд з цим одяг, коней, вози, обслугу тощо, які залишились у спадок від старшого лейтенанта Врангеля, на це пішло 8800 талерів і, таким чином, залишилося більше 1200 срібних талерів, або 960 гульденів, які за декілька днів зникли. Потім одне відро 6 крейцер; один бочонок меду приблизно 15 мір за 30 дукатів, дукат у перерахунку коштував 6 гульденів, один бочонок масла подібними грошами було куплено за 10 дукатів, отож легко виміряти те, що все дуже швидко треба було придбати й потім тоді набагато було краще класти на стіл ніж та дещо на тарілки, коли це неможливо було забезпечити у далеких подорожах, коли також матимеш великий надлишок засобів, якщо потім також швидко не достанеш за гроші, а тим більше м'ясо биків або овець і з жиром, тож з ніг зіб'ється замість масла має допомогти. За таких обставин можна було і не їсти і не пити, а також добра порада дорожче, шведи опинились чим далі, тим більше у складних обставинах, і щоденно сили і команди слабшали, серед яких також полковник Альбендель зі своїми німецькими драгунами рішуче вторгся у Решовку.

Втрата Альбенделем Решетилівки. Шереметов напав на тих 150 чоловік, яким наказано було управлятися з полковою скотиною, їх мужній спротив, який вони влаштували, був незначним, усі вони були знищені, а всім 12 полкам було наказано штурмувати місто. Драгуни відзначилися там найбільшою мірою, однак допустили помилку тим, що вони не спустились, а виступили пішки проти ворога, при цьому сталося так, що більшість були знищені або потрапили у полон, решта яких із самим полковником знову пішли у наступ: однак пробілися лише 300 чоловік з їхнім майором і ретирувалися до Лутівки. У цій акції шведська сторона втратила усю артилерію і комісаріатських коней, усіх коней 2 полків інфантерії з більшістю їхнього багажу.

Ворог окрилився зовні своєю силою, після такого щасливого удару спробував випробувати ще раз щастя, очікували його біля Гадяча, де була більша частина обозу армії. **9-го**, однак, щоб не доставити йому цього задоволення, було наказано відправити обоз маршем із Гадяча на Лугінську (Lutincka), звідти на Борки (Bursku), а далі на Опушну (Opuzna) і нарешті на Будзін (Budizin) **13-го**, де король на певний час розташував штаб-квартиру.

28-го. Запорозькі козаки пристають до шведської партії. Принц втратив декілька чоловік. Втрати, які понесли шведи в останній атаці, були певною мірою компенсовані запорозькими козаками, які з 8000 чоловік приєдналися до шведів і на знак своєї вірності і мужності атакували одне місто, там полягло 1600 руських й 150 було взято в полон. У відповідь ті помстилися на полк принца і вбили 16 драгунів разом з лейтенантом у Чинкові. **1709, квітень.** Ця сутичка, яка була першою впродовж усього часу, коли він командував полком, засмутила принца, проте він не подав виду, і вона не змінила його [мужності], не завадила справі. Оскільки нестача провіанту була дуже значною і це скоро стало досить відчутним, то невдовзі стали відправляти команди, і вони змушені були віддалятися від полку так, що не мали ніякої допомоги, а змушені були залишати зайняті місця, якщо тільки відряджені з'являлися на виду [ворога]. **7-го.** Для того, щоб допомогти справі, принц наказав триматися біля короля з полком і просуватися далі; хоча він бачив тих, хто знову був відправлений, він не мав ніякої надії продовжувати шлях далі від штаб-квартири, поки перед собою не буде відбито ворога. На щастя, в цей час було дано наказ продовжувати наступ. Він [принц] вирушив відповідно до цього [наказу] на Борки. Однак тут нічого не було знайдено. Звідти він прибув до короля і приєднався для подальшого наступу, який він також отримав.

20-го цар спробував провести обмін полоненими. Між тим, цар здійснив нові спроби влаштувати обмін полоненими, відповідно до чого король також відправив свій наказ з аудитом, однак шведська сторона нічого не отримала і вирішила не продовжувати його далі, оскільки царю було повернуто багато полонених, яких він йому направив; формальний обмін король не хотів приймати. **1709, травень.** Цар перебував

у той час за 18 миль від табору у Воронежі, де розпорядився будувати кораблі. Він спитав старшого аудитора, який був посланий до нього: чи не хотів би Карл великий привітатися з ним? І сказав йому: вітати його від його імені.

1. Напередодні, 11-13 (22-24) вересня Карл XII провів військову раду у Старицях. Шведський перший міністр К. Піпер пропонував дочекатися корпусу Левенгаупта з великим обозом, а потім виступити на Смоленськ. Реншильд, навпаки, запропонував негайно вирушити в похід на Україну, де мав приєднатися Мазепа з його військом. Карл XII пристав до цієї пропозиції, яка була несподіваною не лише для російської армії, а й для оточення короля.

2. Вольмар Антон фон Шлиппенбах (1653-1721). Генерал-майор шведської армії. Учасник Північної війни, командував шведськими силами в Ліфляндії та Естляндії. Потрапив у полон під Полтавою і пізніше перейшов на службу до російської армії.

3. Баур Родіон Християнович (1677 -1717) народився в Голштинії, починав службу у шведському війську. Під Нарвою перейшов на бік руських і був прийнятий на службу до російської армії, брав участь у військових кампаніях у Польщі та Прибалтиці під час Північної війни. Генерал від кавалерії. Під час походу Карла XII командував корпусом російських військ, брав участь у багатьох битвах, в тому числі під Полтавою.

4. Лагеркрона Андрес. Військовий дяч, генерал-адютант Карла XII, у 1700 році одержав військове звання генерал-майора, брав участь у Північній війні проти Росії, самостійних кампаній та битв не здійснював. У 1710 році подав у відставку.

5. Під Станіславською партією Барділі має на увазі позицію та діяльність польського короля Станіслава Лещинського. Виходець із львівської дворянської родини Станіслав Лещинський розпочав свою службу при дворі короля Августа Сильного. У 1703 році приєднався до Литовської конфедерації, створеної Сапегами для допомоги Карлу XII у боротьбі проти Августа Сильного. На скликаному шведами сеймі 12 липня 1704 року Станіслав Лещинський був обраний королем Польщі. Наступного року він був урочисто коронований Карлом XII. Польська шляхта розділилася на дві партії Сандомирську конфедерацію (прихильники Августа) і Варшавську конфедерацію (прихильники Станіслава). Станіслав проводив політику в інтересах шведів і виступав союзником Карла XII у Північній війні. Значною мірою він сприяв переходу Мазепа на бік Карла XII. Поразка Карла XII під Полтавою послабила позиції Станіслава і призвела до втрати ним свого трону.

6. Левенгаупт Адам Людвіг (1659 -1719), шведський граф, генерал-лейтенант інфантерії (1706) у 1708 році зі своїм корпусом мав йти на з'єднання з армією Карла XII біля Могильова й доставити великі запаси продовольства, зброї та амуніції.

7. Гессен-Дармштадтський принц Фрідріх народився 1677 року. Розпочинав службу церковним каноніком. Пізніше залишив духовну кар'єру і перейшов на службу до російського царя у чині генерал-лейтенанта. 28 вересня у битві під Лесною був тяжко поранений й невдовзі, 13 жовтня, помер.

8. Пфлуг Август Фердинанд, саксонський міністр і таємний радник. Перейшов на службу до руського царя. За службу отримав у 1703 році орден Андрія Первозваного. Помер у 1718 році.

9. Фрідріх Август I, король Саксонський і Август II король Польський, увійшов в історію як Август Сильний. У 1694 році проголошений королем Польським і Великим князем Литовським. У Північній війні виступив як союзник Петра I. У 1706 після поразки від шведів змушений був відмовитися від польської корони на користь Станіслава Лещинського, розірвати союз з Петром I й укласти сепаратний Альтранштедтський мир з Карлом XII. Після поразки під Лесною Петро I у пошуках союзників у Європі запропонував відновити союз у боротьбі проти Карла XII. Натомість Август змушений був проводити обережну політику. Лише після поразки Карла XII під Полтавою відновив союз з Петром I. І завдяки цьому повернувся на польський престол.

10. Шпаррен Аксель (1652 - 1728), з 1705 р. генерал-майор, пізніше, з 1710 ., генерал-лейтенант.

11. Сіверія і Чернігів на той час не мали статусу князівств. Очевидно, автор використав старовинні уявлення про них як про князівські території.

12. Йдеться про острів Хортицю на Дніпрі.

13. Шляхом голосування по більшості голосів.

14. Граф Карл Густав Реншильд (1651-1722) – шведський граф, за свої заслуги у 1705 році був призначений королівським радником і отримав звання фельдмаршала Швеції, командував кавалерією. Брав участь у Північній війні. На початку липня 1708 року наніс сильний удар по корпусу Репніна поблизу Головчина й оволодів Могилевом. У битві під Полтавою командував шведською армією замість пораненого короля й потрапив у полон.

15. Отто Рудольф фон Шомбург – виходець із моравських дворян, перебував на військовій службі імператора Священної Римської імперії. У 1704 році прийнятий на службу до російської армії, отримав чин генерал-майора від кавалерії, командував кавалерією.

16. Бацен – монета у південній Німеччині та Швейцарії.

